

**“Tonyukuk” abidəsinin leksik tərkibində “novatorluq
→ümumişləkklik→arxaiklik” taleyi yaşayan sözlər
(Tonyukuk – 1300)**

Qızılgül Abdullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: gizilgulabdullayeva@gmail.com

Annotasiya. “Tonyukuk” abidəsinin lüğət tərkibinə əsaslanaraq yazılan bu məqalədə əsas məqsəd çox qədim tarixə malik olan leksik faktların çağdaş dilimizlə əlaqə zəncirinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. İlk olaraq bu məqalədə hər hansı bir dil nümunəsinin keçdiyi tarixi yol araşdırılmış və dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində onların hansı ad altında yaşaması ortaya qoyulmuşdur. O da üzə çıxarılmışdır ki, uzun yol qət edərək bu günə qədər gəlib çıxmış sözlərin bəziləri sabitləşmədən keçərək dildə normativləşmiş, bəziləri də canlı danışıq dilində mühafizə olunmuşdur. Bu mühafizə isə istər canlı danışıq dilində olsun, istər ədəbi dildə olsun, fərqi yoxdur, məhz ümumxalq dilinin sayəsində mümkün olmuşdur. Bəzi dil vahidlərinin hansı zaman kəsiyində olduğu kimi yaşama müddəti belə diqqətə çatdırılmışdır. “Tonyukuk” abidəsində var olan leksemlərin ya novatorluq, ya ümumişləkklik, ya da ki arxaiklik kimi qeyri-oxşar tale nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, bu dil vahidlərinin bir-birinə möhkəm kilidlənməsi də qeydə alınmışdır. Türk dillərinin dünənini öyrənmək baxımından onların hamısının ümumi bir pay sahibinə çevrilməsinin reallıq olduğuna diqqət yönəldilmişdir.

Açar sözlər: Novatorluq, ümumişləkklik, arxaiklik, canlı danışıq dili, kök morfem, şəkilçi morfem

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.01.2021; qəbul edilib – 20.01.2021

**Words living by fate “innovation- generality-archaicism”
in the lexical composition of the monument “Tonyukuk”
(Tonyukuk – 1300)**

Gizilgül Abdullayeva

Doctor of Philosophy in Philology

Baku State University. Azerbaijan.

E-mail: gizilgulabdullayeva@gmail.com

Abstract. The main goal of this article, based on the vocabulary of the “Tonyukuk” monument, is to define a chain of lexical facts with a very ancient history and our modern language. First of all, this article examines the historical path of any linguistic sample and reveals the name under which they live at different stages of language development.

It was also found that some words that have come a long way have been stabilized and standardized in the language, while others have survived in colloquial speech. This defence is made possible by simple language, be it spoken or literary language. This attention has been brought to the life expectancy of some linguistic units.

Despite the fact that the lexemes in the “Tonyukuk” monument have different fates, innovative, common or archaic, these linguistic units were also strongly related to each other. In terms of

studying the past of the Turkish languages, attention was drawn to the fact that they all became common in use.

Keywords: innovation, community, archaic, living spoken language, root morpheme, suffix morpheme

Article history: received – 11.01.2021; accepted – 20.01.2021

Giriş / Introduction

Qədim türk yazılı abidələri türkün milli mənsubiyyətinin, milli kimliyinin bariz ifadəçisidir. Odur ki, türkün daş yaddaşı olan bu abidələr türkün keçmişini, tarixi inkişaf yollarını, soykökünü, etnogenezisini, zəngin həyat tərzini, müharibə etmək mədəniyyətini, döyüş strategiyasını, adət və ənənələrini, hikmət dünyasını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkün yaşamadığı yerdə türk etnik təfəkkürünün məhsulu yetişə bilməz. Bu, bir qanundur. Deməli, faktoloji olaraq ulu türkün yaşayış məskənlərini, coğrafi kordinatla-

rını, yayılma arealını müəyyənləşdirib elm camiasına təqdim etmək və onu məlumatlandırmaq nöqtəyi-nəzərindən də qədim türk yazılı abidələri əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. Türk dillərinin təşəkkülünün, konkret olaraq fonetik, leksik və qrammatik sisteminin öyrənilməsində də qədim türk yazılı abidələri tədqiqatçıya ölçüyəgəlməz həcmdə zəngin material verir. Türk tayfalarının müəyyənləşib tarix səhnəsinə çıxmasında ulu başlanğıc hesab edilən oğuzlara (Bartold) məxsus olan qədim türk yazılı abidələri bu baxımdan xüsusi diqqət çəkir.

Əsas hissə / Main Part

Milli mənsubiyyətinə görə oğuz abidələri nizamında sıralanan daş kitabələrdən biri də “Tonyukuk” abidəsidir. Dilimizin tarixi keçmişindən bizlərə həcmsiz pay verən bu abidə Göy Türk xaqanlığının xarici siyasətində əvəzsiz xidmətləri olan və dörd xaqana vəzirlik etmiş Tonyukukun şərəfinə qoyulmuşdur. Eyniadlı abidəni bizdən 1300 illik bir tarix ayırır. Belə bir qədim tarixi olan bu yazılı abidənin leksik fakt zənginliyində yer alan dil vahidləri müxtəlif tale yaşamaq baxımından xüsusi maraq doğurur. Novatorluqla ümumişləkliyin növbələşməsi, dilin hər hansı bir tarixi mərhələsində isə arxaikləşməyə doğru istiqamətlənməsi bu marağın mərkəzində dayanır. Çünki dildə yaranan hər bir sözün ilk olaraq novatorluğa imza atması bir reallıqdır. Əgər sonralar dil onu qəbul edirsə, deməli, o tədricən epizodiklik çərçivəsini sındırır və yavaş-yavaş intensivliyə doğru istiqamətlənir. Elə bu da onu ümumişləklik əhatəsinə salır və müasir dövrə çatdırır. Dilin növbəti mərhələsində artıq sözə normalaşma haqqı verilir. Amma bu da isbata ehtiyacı olmayan bir elmi həqiqətdir ki, ümumişlək

leksik faktların hamısı müasir dilin leksik sisteminə yer almır. Çünki bunların bir qismi yalnız və yalnız müəyyən bir zaman kəsiyində ümumişləkliyə imza atır. Zaman-zaman intensivliyini itirməsi, işləklikdən qalması və bunun sayəsində yenidən epizodikliyə doğru istiqamətlənməsi leksik fakta arxaiklik də qazandırır və onu dilin arxaik qatına göndərir. Deməli, söz uzun və yaxud qısa yaşam ömrü ilə dilin tarixinə düşür. Beləliklə, tale baxımından hər bir lüğəvi dil nümunəsi, o cümlədən “Tonyukuk” abidəsinin lüğət tərkibində yer alan dil vahidləri üç tarixi mərhələdən keçmiş olur:

1. Novatorluq; 2. Ümumişləklik; 3. Arxaiklik.

Abidədən qeydə alınmış hər hansı bir dil nümunəsinin bu istiqamətlənmədəki yerinin müəyyənləşməsi aşağıdakı reallığı ortaya qoyur:

1. Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə tamamilən arxaikləşən leksik faktlar

Türk xalqlarının müştərək yazılı abidələrindən biri olan və canlı danışiq dili üzərində qurulan «Tonyukuk» abidəsinin leksikonunda elə

lügəvi dil nümunələri var ki, onlar öz dövrünə görə deyil, müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik sayılır. Hətta bəziləri dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində meydana gələn ədəbi-bədii dil nümunələrində görünsə də, sabitləşmə prosesindən yan keçməsi onu normativləşmədən kənarda qoyur. Bu və ya digər leksemləri izləmə bir qrup sözlərin, həqiqətən də, çağdaş dilimizin arxaik qatına malikliyini sübut edir. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

Süle- «Qoşun çəkmək» anlamına gələn bu leksik vahid təkcə «Tonyukuk» abidəsi üçün deyil, demək olar ki, əksər qədim türk yazılı abidələrinin lügət tərkibi üçün ortaqlıq təşkil edən [(məsələn: *Kurığaru Yinçü üqüz keçə Temir kapığka teqi süledim* / Geridə İnci çayını keçərək Dəmir qapıyadək qoşun çəkdim – K_k-C., 3-4] [1, s.24-25, 27]; *Kem keçə çik tana süledim* / Kem (çayını) keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim – K_b- Şq., 26 (8, s.31, 35)] və intensivlik nümayiş etdirən sözlərdən biridir:

...*Üçeqün kabısıp sülelim, anı yokkısalmı - timis* / Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək – demiş. – T-I, Şq.-21 [4, s.42, 46].

Leksemin təkcə bu abidənin dilini deyil, demək olar ki, bütün qədim daş kitabələrin lügət tərkibini əhatələməsi fakt olaraq fikri ona yönəldir ki, istinad edilən söz dövrünə görə ümumişlək xarakter daşıyan dil vahidləri sırasında nizamlanıb. Amma buna baxmayaraq, **süle-** dil nümunəsi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində meydana gələn lügətlərdə belə qeydə alınmır.

Sü. «Tonyukuk» abidəsinin dilində **süle-** sözünün kök morfemi olan **sü** sözünü də müstəqil şəkildə qeydə aldıq:

... *Yıraya oğuzda eki-üç biñ sümüz* / Şimalda iki-üç min qoşunuq – T-I, C.-14 [4, s.41, 45].

Söz arası: Leksemin kök morfemi **sü** lügəvi dil nümunəsidir. Sözün qəbul etdiyi şəkilçi isə (-**müz**) çox qədim şəxs-xəbərlilik morfemidir. Əslində bu I şəxs tək **mən** əvəzliyinin I şəxs cəmini ifadə edən ən qədim **miz** formasıdır ki, qrammatikləşərək şəxs şəkilçisi yerində işlənib. Elə bu cür konkret qədim tarixi dil faktları şəxs sonluqlarının şəxs əvəzliliklərindən törəməsi etimologiyasını elm aləmində qətiləşdirir və onu aksiomaya çevirir. Faktla adlarla yanaşı, feillərdə də rast gəlirik [*Biz yeme süledimiz* / Biz də qoşun çəkdik – T-II, Q.-44 [4, s. 43-48].

Sü lügəvi dil nümunəsinin digər qədim türk yazılı abidələrindəki işləkliyi sübut edir ki, bu söz də abidənin ərsəyə gəldiyi tarixi zaman kəsiyində intensivliyə imza atan dil vahidlərindən biri olub. Maraqlı doğuran odur ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində hər iki sözün (**sü**, **süle-** sözlərinin) ümumişləkliyə imza atmasına baxmayaraq, dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində tale müxtəlifliyi yaşayıb. Bu, abidələrin dilini incələmə nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, **süle-** lekseminin kök morfemi olan və «qoşun, ordu» mənasını ifadə edən **sü** dil vahidini Mahmud Kaşğarının «Divanü lügət-it-türk» əsərində qeydə ala bildiyimiz halda [سُو اُون / *Sü on kün örük boldı* (Qoşun on gün bir yerdə qaldı – MK-I, 7, s.137)], **süle-** sözü ilə qarşılaşmırıq. Bu, ona dəlalət edir ki, haqqında danışılan leksik vahidin ümumişləklik həyatı lügətlərin yarandığı dövrəqədərki zaman kəsiklərinə tən gəlir. Bu, artıq XI əsrdən etibarən **süle-** dil nümunəsinin digərinə nisbətən daha tez arxaikləşmə yoluna qədəm qoyduğunu bir reallıq olaraq ortaya qoyur.

XIII-XIV əsrlərdən bizə miras qalan bəzi lügətlərdə **sü** sözünün derivatlarına da rast gəlirik. *Südeş* [5, s.64] // *südəş* [10, s.137] // *südaş* [6, s.101], *sübaşı* [5, s.64] («ordu başçısı») sözləri buna misal ola bilər. Akademik T.Hacıyev tərcümə etdiyi və nəşrə hazırladığı Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnanın «Hilyətül-insan, həlbətül-lisan» lügətində *südəş* sözünün «silahdaş, arxadaş» mənasını qabarıqlaşdırsa da, bunun hərfi mənə daşdığını etiraf edir. O qeyd edir ki, bu semantikaya «ordudaş» sinonimini də əlavə etmək olar [10, s.137].

Abidənin dilindən qeydə aldığımız «kök, yağlı» mənasını ifadə edən *simiz*, «məsləhətçi» anlamını verən *ayğuçı*, «piyada» semantikasına malik olan *yadağ*, «*təbə olmaq*» semantikasına uyğun gələn *içik*... kimi leksik faktlar da müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə tamamilən arxaikləşmiş sözlər nizamında yer alır.

2. Fonetik tərkibinə görə arxaikləşənlər

«Tonyukuk» abidəsinin dilindən qeydə aldığımız *tüqünliq* («düynlü»), *yıraqlıq* («yaraqlı»), *kağanlıq* («xaqanlı»), *atlıq* («atlı»), *kalısız* («qalıqsız»), *adırlı-* («ayrılmaq»), *biliq* («bilik») kimi sözlər bu gün fonoformasını dəyişərək yaşantısını davam etdirir. Bu sözlərin müa-

sir səs tərkibi onların müxtəlif fonetik hadisələrin təsirindən yan keçmədiyini ortaya qoyur. Beləliklə, söz fonotərkibinə görə arxaiklik təşkil edir.

Söz arası: «Tonyukuk» abidəsinin lüğət tərkibində yer alan lüğəvi dil nümunələrinin bəzilərinə qoşulan şəkilçi morfemin ən qədim fonocildi belə arxaikliyə imza atır. Abidədən qeydə alınan *tüqünliq*, *yıraklığ*, *kağanlığ*, *atlığ* leksemələrindəki -lıq⁴ şəkilçisi fikrimizin ifadə reallığına şahidlik edir. Bu morfem çağdaş dilin qrammatik sistemində yer alan və adlardan ad yaradan -lı⁴ suffiksini ən qədim şəkildir. Unutmayaq ki, türk mənşəli sözlər tarixən samit sonluqlu fonetik cildi ilə aparıcılıq təşkil edib. Bu, həm də ona dəlalət edir ki, türk mənşəli şəkilçilərin də fonetik tərkib baxımından ən qədim fonovariantları onun samit sonluqlu paralelləridir.

Haqqında danışılan lüğəvi dil nümunələrinin kök morfeminə gəlincə onu deyə bilərik ki, kiçik fonodəyişikliklə onlar bu gün də yaşamaqdadır. Konkret olaraq *tüqün* → *düyün*, *kağan* → *xaqan*, *yırak* → *yaraq* fonocildi ilə çağdaş dilimizin kommunikativ funksiyasının intensivliyinə yardım edən sözlər nizamında sıralanır.

Kalızsız söz vahidi də bu tip leksik vahidlərdən biridir. Semantik tutumuna görə «qalıqsız» mənə anlamına gəlir. Amma sözün kök morfeminin ən qədim fonotərkibini müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Belə ki, türk mənşəli sözlərin samit sonluğunun daha qədim olduğunu əsas götürüb burada səs düşümü (kalıqsız) hadisəsinin baş verdiyini, yaxud dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində leksemin səs artımı (kalıqsız) hadisəsinə məruz qaldığını söyləmək elmi baxımdan bir qədər riskli xarakter daşıyır. Əgər qədim türk daş kitabələri, o cümlədən «Tonyukuk» abidəsi bizə hər iki variantı təqdim etsəydi, təbii ki, biz sonu samitli varianta söykənəcəkdik. Unutmayaq ki, dildə bir qanunauyğunluq var, bir də istisnalar. Qeydə alınanlar isə istisnadır. Belə halda biz istisnalara istinad etmək məcburiyyətindəyik. Amma bəlli məsələdir ki, fikrin təsdiqinə rəvac verən amillər qanunauyğunluqlardan qaynaqlanır. Deməli, hər hansı məsələdə qanunauyğunluğu təsdiq edən faktlar ortada yoxdursa, nadir hallarda istisnalara söykənmək məcburiyyəti də doğulur.

Digər tərəfdən sözün tarixdən bu günə gəldiyini reallıq kimi qəbul etdiyimizdən, kök morfem olaraq hələlik sözün *kalı* variantını əsas götürməyi düzgün hesab edirik.

Adırıl- Bu leksik vahid də müasir dövrə istiqamətlənmə yolunda fonodəyişkənliyə məruz qalıb. *d ~ y ~ z* paralelliyini (*adaq ~ ayaq ~ azax*) nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, keçdiyi tarixi inkişaf yolunda *adırıl-* sözü fonetik tərkib baxımından dilimiz üçün xarakterik olan *y* variantına keçid və həmçinin səs düşümü hadisəsinə məruz qalıb:

adırıl- → *ad^{d>y}rıl-* → *ayrıl-*

Əslində *ayrı* sözü elə *ayır*(maq) sözündəndir. Bu, sözün qədim variantında da aydın şəkildə görünməkdədir.

3. Kök morfemi arxaikləşən, amma derivatoloji quruluşu canlı danışıq dilində məskunlaşanlar

Digər oğuz abidələri ilə müqayisədə «Tonyukuk» abidəsinin ən qabarıq məxsusiliyi onun canlı danışıq dilində yazılmasıdır. Abidənin lüğət tərkibində oturan **yoğun** sözü buna canlı nümunədir:

... *Yoğun bolsar, üzqülük alp ermis / ... Yoğun olsa, üzmək (sındırmaq) igid işidir* -T-I, C.-14 [4, s.41, 45].

Canlı danışıq dili faktı olan *yoğun* leksemi aqlütinativliyin mizan-tərəzisi ilə tarixən düzəltmə, bu gün isə sadə quruluşu ilə dildə oturur. Səbəb kök morfemin, yəni «qalınlaşdırmaq» semantikasına malik **yoğ-** feilinin çağdaş dilimiz üçün normativləşməməsidir. Yəni leksemin bu gün dilimizin lüğət tərkibində mövcud olmamasıdır. Məhz kök morfemi bu gün arxaizmlər nizamında yer aldığından *yoğun* leksemi müasir dildə sadə söz kimi qəbul edilir. Təbii ki, bu özü də aqlütinativlikdən qaynaqlanır. Söz Şəmsəddin Saminin «Qamusı-türki» lüğətində «koyulaşmaq, kalınlaşmaq» mənasında təqdim edilir [11, s.1334]. Kök morfemlə yeni yaranan sözün semantik əlaqələnməsi aqlütinativliyin tələbinə cavab verdiyindən, müasir dil üçün arxaik sayılan **yoğ-** feili məhz tarixi baxımından *yoğun* sözünün kök morfemi sayılır. Leksemin müasir qarşılığı *qalın* lüğəvi dil nümunəsidir.

4. Kök morfemi ədəbi dildə normalaşan, amma derivatoloji forması arxaikləşənlər

Abidənin dilində rastlanan *bilqə, körüq, yerçi, kanlan-* və s. kimi leksik vahidlər bu nizamda yer alır. Çox aydın görünür ki, bu dil nümunələrinin kök morfemləri müstəqil mənə tutumu sərgiləyən *bil-, kör-, yer, kan* sözləridir. Türkiyə türkcəsində ilk üç söz (*bil-, kör-, yer*), Azərbaycan dilində isə təqdim olunan sözlərin hamısı (*bil-, kör-, yer, kan*) ədəbi dil faktı olaraq bu gün də intensivliyə xidmət etməkdədir. Amma leksemlərin derivatoloji quruluşa malik formaları hər iki dil üçün çağdaş sayılır. Bu, onu göstərir ki, *bilqə* («bilici»), *körüq* («çəsus»), *yerçi* («bələdçi»), *kanlan-* («xanlanmaq»)… dil nümunələri də sabitləşmədən kənarda qalmışdır. Bu leksik vahidlərin hər biri xüsusi maraq obyektidir olduğundan onların bəzilərinə diqqət yetirək:

Yerçi: *Yerçi tiledim, çölqi az eri bultım / Bələdçi dilədim, çöllü azlardan bir adam tapdım –T-I, Şq.- 23 [4, s.42, 46].*

İlk baxışdan *yerçi* leksemi müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində qeydə alınan və kök morfemləri eyni olan *yerli* lüğəvi dil nümunəsi ilə ekvivalentlik təşkil edir. Sadəcə, şəkilçi morfemlər müxtəliflik nümayiş etdirir. Bu, təbii ki, ilk baxışdır. Amma kontekst incələməsindən də aydın görünür ki, abidənin lüğət materialından biri olan *yerçi* sözü «bələdçi» mənasına tən gəlir. Çağdaş dilimizin lüğət tərkibində yer alan *yerli* sözü isə «başqa yerdən gəlmə deyil, həmin yerdən olan, bu yerin əhalisindən olan» [3, s.588] anlamını ifadə edir.

Körüq: Bu leksem də türk və Azərbaycan dillərindəki *körük* sözü ilə zahiri fonobənzəyiş kəsb edir:

Ança olurur erikli oğuzdantan körüq kelti / Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi – T-I, C-8 [4, s.41, 45].

Göründüyü kimi, abidə bizə bu sözün «casus» mənasını təqdim edir. Tərkibində yer aldığı bütün kontekstlər bunun təsdiqinə rəvac verir. Yenə aqlütinativliyin qanun-qaydasına söykənir. Bu söykənmə *körüq* leksik vahidinin *gör-* feilindən əmələ gəldiyinə şəkk-şübhə yeri qoymur. Çünki mənfi mənada gördüyünü kiməsə çatdırmaq funksiyasının məhz casusa aidliyi

hər kəsə bəllidir. Amma hər iki dilin lüğət tərkibində kiçik fonodiferensiallıqla qeydə alınan bir *körük* sözü də var ki, o, Türkiyə türkcəsində «ateşi canlandırmaq üçün kullanılan və açılıp kəpəkçə içindəki havayı üfləyən araç» [12, s.1235] mənasının, Azərbaycan dilində «kürəkə odu qızartmaq və s. məqsədlər üçün yanları bükümlü dəri və taxtadan düzəldilmiş alət» [2, s.760-761] semantikasının daşıyıcısıdır. Leksmin hər iki dildəki mənə uyğunluğu göz qabağındadır. Deməli, Azərbaycan və türk dillərinin lüğət tərkibində bu gün də yaşantı tapan *körük* leksik vahidi «Tonyukuk» abidəsindəki *körüq* sözü ilə müqayisədə mənə differensiallığı təqdim edən lüğəvi dil nümunəsidir.

5. Kök morfemi canlı danışq dilində qorunan, amma derivatoloji cildi arxaikləşənlər

Abidənin leksik tərkibində görünən *yağıcı* sözü buna faktik nümunədir:

Yağıcısı yeme ben ertim / Sərkərdəsi də mən idim –T-II,C., 50 [4, s. 44,48].

Burada sözün tərcüməsi «sərkərdəsi» kimi verilsə də, bizə görə, mənə baxımından bunun «düşməne qarşı vuruşanı» şəklində təqdimi daha düzgün olardı. Çünki bütün qədim türk sözlüklərində leksemin kök morfeminin məzmun ekvivalenti «düşməne» olaraq göstərilir [8, s.44; 9, s.165].

Yağıcı dil vahidi çağdaş dilimizlə müqayisədə arxaizm sayıldığı halda, onun kök morfemi sanlı danışq faktı kimi qəbul edilir (məsələn: *Elə bil yağıdı, ye...!*). Leksem folklor nümunələrində belə geniş əhatə qazanan sözlərdən biridir:

*Əzizim çək ucundan,
Qəlyanı çək ucundan.
Nə yağıya yoldaş ol,
Nə bəla çək ucundan (bayatı)*

Az hallarda müasir şeir və nəsr dilinə də daxil olan kök morfemin bu günkü ədəbi dil ekvivalenti fars mənşəli *düşməne* lüğəvi dil nümunəsidir. Çox maraqlıdır ki, arxaikləşən *yağı* sözü ilə onun müasir ədəbi qarşılığı olan *düşməne* sözünün deyimlərdə bəzən paralelləşdiyini də görürük. Məsələn: *Yağı düşməne çox azğınlaşıb* (nümunə canlı danışq dilindən götürülmüşdür).

Konkretliyə gəlinə, bu paralellikdə yanyana işlənən *yağı düşmən* deyimi I növ təyini söz birləşməsi qəlibindədir. Bu, o deməkdir ki, I tərəf II tərəfi təyin edir. Amma komponent olaraq işlənən sözlərin məna tutumları aşağıdakı semantik eyniliyi özündə ehtiva edir. Beləliklə, bu

ya: 1. *yağı düşmən* = *yağı yağı*,

ya da: 2. *yağı düşmən* = *düşmən düşmən* eyniyyətə tən gəlir.

Leksemin bu gün canlı danışiq dilində, aşıq ədəbiyyatının dilində, ümumən müasir poeziyanın dilində işləkliyi göstərir ki, haqqında danışılan söz ədəbi dil faktı olmasa da, bu gün fərqli yaşam məkanına malikdir. Bu, o deməkdir ki, söz hələ də mövcuddur və dildə yaşamını davam etdirməkdədir.

Söz arası: Qeyd etdiyimiz kimi, tarixən türk mənşəli sözlərin ən qədim fonoloji sonluğu həmin lüğəvi dil nümunələrinin samitlə bitən formalarıdır. Tədqiqat obyektimiz olan «Tonyukuk» abidəsi də bu tip fonoformalardan xali deyil. Məsələn, *yağı* lüğəvi dil nümunəsi belə leksik faktlardan biridir. Belə ki, abidə *yağı* sözünün şəkli əlamət baxımından ən qədim variantını da bizlərə təqdim edir. Bu, leksemin *yağığ* formasıdır, yəni sonu samitli formasıdır ki, bu fonocildə hələ ki klassik ədəbiyyatın dilində rast gəlməmişik. Faktoloji təqdimat bunun reallıq olduğunu təsdiq edir:

Bu türk bodunka yaraklığ yağığ kəltürmədim... / Bu türk xalqına yaraqlı yağı gətirmədim –T-II, C-54 [4, s.44].

Nəticə / Conclusion

Araşdırmanın mərkəzində dayanan leksik faktlar ilk baxışdan çox sadə görünə bilər. Amma unutmamaq lazımdır ki, bütün bunlar bir tarixdir. Bu, bir tərəfdən dilin tarixidir, digər tərəfdən sözün tarixidir. Bunların bir qismini qədim daş kitabələr, o cümlədən «Tonyukuk» abidəsi bizlərə təqdim edir. Bu təqdimatdan görüldüyü kimi, fikrimizin sübutu naminə örnək olaraq söykəndiyimiz sözlərin taleləri müxtəliflik nümayiş etdirir. Daha konkret ifadə etsək, qeyri-oxşar tale ilə ömür sürən leksemlərin pa-

yına bu həlqələnmədə ya novatorluq, ya ümumişləklilik, ya da ki arxaiklik düşür. Bu fərqliliyə baxmayaraq, «Tonyukuk»un leksik faktları arasında qırılmaz bir zəncir əlaqəsinin varlığını da aydın görürük. Ömür yolu diferensiallıq təqdim edən bu dil vahidlərinin bir-birinə möhkəm kildlənməsi, təbii ki, türk dillərinin dünənini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onların hamısının ümumi bir pay sahibinə çevrilməsinin reallıq olduğunu təsdiq edir.

Ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva Q.A. Kültürün abidəsi. Bakı: Azərneşr, 2007.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
4. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı (tərtib edən Ə.Quliyevdir). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
5. İbni-Mühennâ lüğəti / İstanbul nüshasının türkce bölügünün endeksidir (Abdullah Battal). 3.baskı. Ankara, 1997.
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1976.
7. Kaşğari Mahmud. «Divanü lüğət-it-türk». 4 cildə, I cild (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskərdir). Bakı: Ozan, 2006.
8. Qədim türk abidələrinin sözlüyü (tərtib edən N.Xudiyev, Ə.Quliyevdir). Bakı: APİ nəşriyyatı, 1992.
9. Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı: AMEA nəşriyyatı, 2001.
10. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan (tərcümə edən, nəşrə hazırlayan T.Hacıyevdir). Bakı: Kitab aləmi, 2008.
11. Şəmsəddin Sami. Qamusi-türki. Ankara: Türk Dili Kurumları Yayınları, 2010.
12. Türkcə sözlük. 10. baskı. Ankara, 2005.

Слова, живущие судьбой «инновация-общность-архаизм» в лексическом составе памятника «Тоньюкук»

Гызылгюль Абдуллаева

Бакинский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: gizilgulabdullayeva@gmail.com

Резюме. Основная цель данной статьи, основанной на словарном составе памятника «Тоньюкук» – определить цепочку лексических фактов с очень древней историей и нашим современным языком. Прежде всего, в данной статье исследуется исторический путь любого языкового образца и раскрывается название, под которым они живут на разных этапах развития языка.

Также было обнаружено, что некоторые слова, прошедшие долгий путь, были стабилизированы и стандартизированы в языке, в то время как другие сохранились в разговорной речи. Эта защита стала возможной благодаря простому языку, будь то разговорный или литературный язык. Такому вниманию была доведена продолжительность жизни некоторых языковых единиц.

Несмотря на то, что лексемы в памятнике «Тоньюкук» имеют разную судьбу, новаторскую, общую или архаичную, эти языковые единицы также были прочно связаны друг с другом. В плане изучения прошлого турецких языков было обращено внимание на то, что все они стали общими в использовании.

Ключевые слова: инновация, общность, архаизм, живой разговорный язык, корневая морфема, суффикс, морфема